

Б.М. СҰЛТАНОВА*

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Bibigul-sultanova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5377-370X>

**Д. ИСАБЕКОВТИҢ «ЖАУЖҮРЕК» ДРАМАСЫНЫҢ
ЖАНРЛЫҚ-КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ПАНОРАМАСЫ**

Мақалада Д. Исабековтың «Жаужүрек» пьесасы қарастырылады, оның мысалында қазақ драматургиясының дамуы, образдардың жасалуы, тартысты беру тәсілдері талданады. «Жаужүрек» пьесасының бас кейіпкері – Балуан Шолақ, оның көркем образын драматург оның тұлғасы туралы тарихи деректер негізінде жасаған. Драматургтың жанр шарттарын терең білетіндігі талдау арқылы тұжырымдалады.

Д. Исабеков пьесасының тақырыбы және оның көркемдік ерекшеліктері талданады. Бұл шығарма тақырыптық және көркемдік жағынан адам характерін аша білген шығарма. «Жаужүрек» пьесасында ХІХ ғасырдағы өнерпаз Балуан Шолақ арқылы халқымыздың басынан кешкен сан қилы тағдыры тарихи дәлдікпен, ерекше көркемдік қуатпен бейнеленген. Ұлттық мақтанышымыз болған ұлы қайраткер өмірі тарихи жағдайлармен сабақтаса берілген. Балуан Шолақ тағдырын уақыт ағынында бейнелейді. Тарихи шындық пен көркемдік шындық аралас жатыр. Драматург ел тағдыры мен ер тағдырын сюжет етіп алған. Шын мәнінде қазақты осыдан бір ғасыр бұрын толғандырған мәселелер бүгінгі қоғам үшін де өзекті екенін көреміз. Сондықтан пьеса көрерменін ойландырады, өмірдің мәніне бойлауға бастайды. Бұл шығарма – еліміздің рухани байлығы, мәдениеттің өлшемі.

Кілт сөздер: драматургия, акт, ремарка, реплика, тартыс, образдар, психологизм, пьеса.

B.M. Sultanova

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Kazakh National Women's Teacher Training University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Bibigul-sultanova@mail.ru

Genre-compositional Panorama of D. Isabekov's Drama «Zhauzhurek»

The article deals with the play by D. Isabekov «Zhauzhurek», on the example of which the development of Kazakh drama, the creation of images, ways of transmitting conflicts are analyzed. The main character of the play «Zhauzhurek» is Baluan Sholak, whose artistic image was created by the playwright on the basis of historical data about his personality. As a result of the analysis, the playwright revealed a deep knowledge of genre conditions.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сұлтанова Б.М. Д. Исабековтің «Жаужүрек» драмасының жанрлық-композициялық панорамасы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 259–270.

<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.052>

*Cite us correctly:

Sýltanova B.M. D. Isabekovtiń «Jaýjúrek» dramasyńyń janrlyq-kompozitsionalyq panoramasy [Genre-compositional Panorama of D. Isabekov's Drama «Zhauzhurek»] // *Iasayı ınversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 259–270. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.052>

бұл үрдісті орыстың ұлы жазушылары Н. Гоголь, А.П. Чехов, Ф.М. Достоевский, М. Горькийлер барынша жеріне жеткізіп, кең қамтып жазғанын айтады. Қазақ әдебиетінде бұл үрдісті өз шығармаларымен Б. Майлин, М. Әуезов, бүгінгі күні Д. Исабеков жалғастырып отырғанын жазады. Дұрыс пікір. Драматургтің «Ректордың қабылдау күндері», «Әпке», «Ертеңді күту», «Мұрагерлер», «Алыстан келген ананас», «Кішкентай ауыл», «Ескерткіш операциясы», «Анасын аңсаған қыз», «Бонапарттың үйленуі», «Ескі үйдегі екі кездесу», «Мұңлық-Зарлық», «Амал мен айла» шығармаларында жоғарыда айтып өткеніміздей, кішкентай адамдардың үлкен жүрегі туралы сөз болады, олардың жан-дүниесі айқара ашылады. Жоғарыда аталған шығармалар да ғана емес, жалпы драматург, жазушының шығармаларының денінің кейіпкерлері Ол бас-аяғы жоқ қу тірліктің ырқымен өмірдің аумалы-төкпелі аласапыранына араласып кететін «кішкентай адамдар». «Кішкентай адамдар» образын жасау – жазушының негізгі тақырыбы. Бұл – белгілі бір ізбен ғана жүріп, бір қалыптың ішінде өтетін өмір емес, керісінше бұрылысы мен бұралаңы көп, «соқтықпалы, соқпақты» өмір тақырыбы. Д. Исабеков шығармаларының негізгі кейіпкерлері өздері кіп-кішкентай болса да жүрегі үлкен, жаны жазира адамдар. Ал драматургиядағы кейіпкерлерінің әлемі әрекет үстінде, оқиға барысында ашылады.

Д. Исабеков пьесаларының бір парасы белгілі тұлғалар өмірі туралы жазылған. Атап айтар болсақ, «Тор» пьесасы орыс әдебиетінің ешкімге ұқсамайтын дарабоз тұлғасы, жазушы, драматург М. Булгаков өміріне, оның атақты туындысы «Ағайынды Турбиндер» туындысына арналған. «Жүз жылдық махаббат» пьесасы – жұмақ құсындай құлпырған, махаббат сезіміндей тылсым жыр жазған, өмірі де, өнері де аңыз М. Жұмабаев туралы. Д. Исабековтің «Жаужүрек» драмасын жанрлық, композициялық жақтан талдау арқылы қазіргі драматургияның ерекшеліктерін айқындауды мақсат еттік. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегі міндеттерді шешу көзделіп отыр:

- Д. Исабековтің «Жаужүрек» драмасын жанрлық-стильдік жағынан сипаттау;
- «Жаужүрек» драмасындағы ремарка, көріністердің құрылымын, қызметін қарастыру;
- шығармадағы монолог-диалогтер арқылы идеялық-композициялық сипатына талдау жасау.

Әдістеме. Мақаланы жазу барысында әдеби талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыра зерттеу, тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Екі актілі «Жаужүрек» пьесасы – алып күш иесі, жауырыны жерге тимеген палуан, ат құлағында ойнаған шабандоз, шауып келе жатқан ат үстінде қауіпті әрі күрделі трюктер, цирктік көріністер орындай алатын, ат ойынының түрлі тәсілін шебер меңгерген спортшы-өнерпаз өмірі туралы жазылған пьеса. Адуынды ақын, әнші-сазгер. Көзі тірісінде-ақ аңызға аты айналған ХІХ ғасырда өмір сүрген ірі тұлға Балуан Шолақ туралы жазылған шығарма 2017 жылы Лондонда сахналанған. Британ-қазақ қоғамының төрағасы Руперт Гудман қойылым туралы «Қойылымда елдің тарихы да, мәдениеті де бар. Мұнда тек қазақтың жағдайы ғана емес, халықаралық мәселе де қозғалды. Жалпы қазақ театрының Лондонға келіп өнер көрсетуі жақсы дәстүр» [1] – деп бағалаған. Шығарма туралы қазақ әдебиеті немесе театртанушы, өнертанушылар тарапынан сын, пікір айтыла қоймаған.

Пьесадағы, іс-әрекеттегі басты мотив – туған жер, ата-баба қонысы болса, ол оқиғаның даму барысында ерлікті, өнерді, адамшылық, гуманизмді бағалау мотиві пайда болады. Ол негізгі мотивті күшейте түседі. Соңғы, 2-актіде Татьяна бейнесі өзінің көзқарастарының эволюциясымен, дала адамы бойындағы табиғи таза қасиеттерді батыл мойындауымен дами түседі. Мысалы: *«Сен бірте-бірте менің жақын тұтар адамыма айналып барасың. Сенің қасыңда ештеңеден қаймықпай, ештеңені ойламай, уайым-қайғысыз өмір сүре беруге*

болатын секілді. Бәлкім, Ғалия да сенің осы қасиетіңді әйелдік, түйсігімен сезген шығар» [2, 54-б.].

Пьесада драмалық өнердің заңдылықтарына сәйкес психологиялық-драмалық шиеленіс көріністен-көрініске көшкен сайын күшейе түсіп отырады. Адам баласының сезімдерінде, ойларында, іс-әрекетіндегі түрлі күй пьесаның өн бойында желі тартып отырады.

Драмалық оқиғалардың дамуы мен кейіпкерлердің жеке тағдырларындағы оқиғаларда шиеленістің күшеюіне түрткі болған моральдық және әлеуметтік себептер пьесада неғұрлым айқын көрінеді. Драматургтің тілі кейіпкерлерді сипаттауда да, жағдаяттарды ашуда да жаңа драмалық бояуға ие деуге болады. Кейіпкерлердің жеке тағдырлары, психологиясы, іс-әрекеті, олардың бір-бірімен қақтығысуы, мінез-құлқы – барлығы тарихи бояумен берілген.

Д. Исабеков кейіпкерлердің психологиялық күйі мен іс-әрекеті арқылы олардың сілкінуіне не себеп болғанын дәлелді көрсетіп отырады. Көрермен ХІХ ғасырдағы қазақ даласын, оның ішінде Сарыарқаны қоныстана бастаған переселендер оқиғасын, Қызылжар жәрмеңкесі дәуірін өз көзімен көреді.

Д. Исабеков драмасында туған жерді сақтау мәселесі маңызды. «Жаужүрек» пьесасында жеке тұлғаның тарихи жағдайлармен арақатынасы мәселесінде халық тақырыбы шешуші мәнге ие. «Жаужүрек» пьесасында драмалық әрекет концентрлік шеңбер түрінде дамиды. Балуан Шолақ тағдыры, туған жерден айырылған ағайын-туған тағдыры, Омбыда оқып жатқан, періштедей таза Татьяна тағдыры, Балуан Шолақтың өнерпаздық келбетін, адамгершілігін бағалаған Ғалия сұлу тағдары пьеса сюжетіне арқау болып тартылған. «Жаужүрек» пьесасында отбасылық көріністер тарихи көріністермен шебер қиылысады. Атбасар уезінің бастығы Терентий Дьякович Долгонос, оның жұбайы Елизавета, Ақмола уезінің оязы Троицкий оның әйелі Екатерина, цирк директоры Трофимов арқылы ХІХ ғасырда қазақ даласын билеген орыс чиновниктерінің сезімдері, ойлары, іс-әрекеттері, көзқарас, түсініктері, тұрмыс-тіршілігі драмалық сипатқа ие болып, көрерменнің көз алдына шығарылады.

«Тұрмыстың, отбасының, жеке бастың сан қилы қақтығыстарын сюжет арқауы ететін драма гипербола, гротеск секілді көркемдік құралдарды сараң қолданады, оның есесіне дәуір, нақты детальдар, табиғи бояулар бұл жанрдың өмірді реалистікпен бейнелеуіне көбірек мүмкіндік береді» [3, 202-б.].

Д. Исабеков шымыр оқиғалы шағын көріністерді шебер дамытады. Оқырман оқиғалардың барысында, басты кейіпкерлердің санасында болатын күрт өзгерістерді көреді. Сюжеттер, монологтер, әсіресе Балуан Шолақ, содан кейін Терентий Дьякович Долгонос оның жұбайы Елизавета, Татьяна оқиғалардың барысында кейіпкерлердің жан дүниесіндегі сезімдер мен ойлардың буырқанысын, дауылын көрсетіп отырады.

Пьесада оқиғалардың бәрі қозғалыс үстінде.

Балуан Шолақ образы тарихи әрі көркем күрделенген бейне. Ел, жұрт, халық, ағайын-туыс алдындағы борышын түсінетін тарихи тұлғаның қасіреті де әрдайым үлкен. Сезімнің ең күрделі түрін тудырады.

Д. Исабеков өз шығармашылығында дәуірдің және адамзат болашағының тарихи қайшылықтарын терең, өткір, диалектикалық тұрғыдан бағалағандығы пьесада айқын көрінеді. ХІХ ғасырдағы қазақ тарихының жанды мәселесін драматург басты тақырып етіп алады. Ол қазақ жерінен қазақтарды күшпен ығыстырып переселендердің қоныстана бастағаны. Жалпы әлем халықтары үшін жер мәселесі ең маңызды мәселе. Ал қазақ халқы үшін ата-қоныс, туған жер мәселесі алабөтен, айрықша маңызға ие. Бұл тақырып Күлтегін, Тоныкөк жырларынан бастап, жыраулар дәуірінде ерекше мазмұнға ие болады. Содан күні бүгінге дейін өрнегі де, бедері де, мазмұны да аса өткір, әр адам үшін өзекті тақырып.

Жалпы далалықтар, көшпелілер, оның ішінде біздің ата-бабаларымыздың сана-сезіміне, жан-жүрегіне ертедегі сақ, ғұн замандарынан бері қарай сіңісіп кеткен өте қасиетті, киелі ұғымдардың бастауында тұратыны – жер. [4, 101-б.].

«Олар жерді өздерінен бөле-жара қарамайды, керісінше оны өздерінің тарихи, тәни және рухани өмірінің бір бөлігі әрі заңды жалғасы есебінде қабылдайды. Көшпелі ұғымында жер жансыз табиғи құбылыс – жәй ғана аумақ емес, ол - жанды бейне. Жанды болғанда, қасиетті бейне «Жер-ана» келбетінде көрініс табады. Міне, осыдан келіп жер мен көшпелі арасындағы ара қатынас өзара тең әрі туысқан екі субъект арасындағы моральдық қатынас түрін қабылдайды. Көшпелі өзін Жер-Ананың баласы, соның перзенті деп есептейді... [4, 102-б.].

Расында да түрік халықтары, оның бір бұтағы қазақтарда да ежелден өздері өсіп-өнген өлкені қадірлеп-қастерлеу үрдісі сонау есте жоқ ескі заманнан күні бүгінге дейін сақталған. Бұл үрдіс біздің ата-бабаларымызда ғана емес, дүние жүзіндегі көптеген елдерде сақталған. Белгілі ғалым А. Шәріптің жазуынша ежелгі өркениеттің ошағы Шумерлер (Сүмер) елінің мәдени мұраларында жиі ауызға алынушы жаннат жер – *Дилмун*, «байырғы түркілердің дәстүрлі дүниетанымындағы халықтың бірлігіне, берекесіне және бақытына ұйытқы болатын мекен – Өтiкeн» (А. Шәріп, 19-б.) оғыз қаған тайпаларына құтты қоныс болған *Ергене қон*, Асан қайғы іздеген *Жерұйық*, еркін елдің, Кісісі жүзге келмей өлмеген, Қойлары екі қабат қоздаған (Бұқар жырау) *Жиделібайсын*, *Үш қиян*», «Сарыарқа бәрі де - қырық мың қырлы қасиеті бар деп танылған қасиетті жерлер. Бұл мекендер құтты қоныс болумен қатар, елдікті, егемендікті, киелілікті танытатын символдық атауларға айналған. «Қазақ арасында қайырлы да құтты қоныс туралы эпсана-әңгімелер әдетте Жерұйықпен немесе Жиделібайсынмен байланыстырыла өрбитіні белгілі [5, 19-б.].

Жер-Ана қазақ үшін осынша қадірлі, қастерлі болғанда оның ішінде туған жердің, ата қоныстың, мекеннің, ата-баба бейіті жатқан жердің қасиеттілігі мен құтты болатынына, құдіреттілігіне шүбәсіз сену – ежелгі дәуірден күні бүгінге дейін келе жатқан дәстүр.

Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасына арқау болған мәселе де осы ата-баба қонысының жатқа кетіп жатқаны Балуан Шолақтың оқыс әрекетке баруына себеп болады. Бұл туралы пьесада Балуан Шолақ:

«Балуан: Абақтыда туған-туыстарым, әке-шешем, әйелім – бәрі түрмеде. Осы жасымда төрт рет абақтыға жатып шықтым. Енді міне, ата жұртымнан айрылып, босқын болған елімді өз жұртына қайта қондыру үшін, түрмеде жазықсыз отырған туыстарымды құтқару үшін қаршадай сені ұрлап кетуден басқа амалым қалмады?» [2, 52-б.].

Балуан Шолақтың Татьянамен арадағы әңгімеден диалогтің бір мезетте түрлі функция атқаратынын көреміз. Мысалы: *ой; сезім; образдың ашылуы, дыбыс үйлесімі (звукосочетание), ырғақ, әрекет.*

Жалпы пьесада әрекеттің екі түрі болады:

Төрт рет абақтыға қамағанда да болмысы ірі Балуан қабақ шытпайды. Ал туған жерді тартып алып, переселендерге берген кезде ештеңеден аянбайды. Қарулы әскердің қорғауындағы Атбасар уезі бастығының қызы Татьянаны ұрлап кетеді.

Авторлық ремарка арқылы драматург тапа тал түсте ояздың ерке қызын Балуанның қалай алып кеткенін суреттейді. *«Күнделікті әдетімен пәуескі мініп, серуендеп жүрген кезінде Балуан Шолақ пен Ақылбай пәуескімен қатарласа шауып отырып, көшірді ұрып жығып, қасында отырған Омбы генерал-губернаторының сенімді қызметкерін әп-сәттің ішінде пәуескіден домалатып түсіріп, не болғанын түсінбей шыңғыра берген қыздың аузын мойнындағы ақ жібек орамалмен таңып, тауға қарай тартып отырған» [2, 33-б.].* Балуан кішкентей шалт әрекеті үшін өмірімен жауап беретінін өте жақсы біледі. Бірақ басқа жол қалмап еді. Балуанмен бірге көрермен де демін ішіне тартып отырады.

Әрине Татьянаның

«Татьяна: Сендер мені бұл жерге не үшін алып келдіңдер? Жас қызды қорлау үшін бе? Онда сен екеуің де, бүкіл үрім-бұтағыңмен түрмеде шірисіңдер. Осыны түсінуге ақылдарың

«Ақылбай: Иә... Ауыл өртенді. Ел босып кетті. Жерімізді келімсектер тартып алды. Көтеріліс жеңіліс тауып, талай боздақтар текке қырылды. Күйікке шыдай алмай Паң ата қайтыс болды. Өзіміз болсақ мынау, желді күнгі қояндай әр сыбдырға елеңдеп, бас сауғалап тоғайда отырмыз

Балуан үнсіз.

Елде бас көтерер азамат қалмады. Абылайдан соң қазақтың басынан бақ тайған екен. Түрме біткеннің бәрінде толған қазақ. Солардың бірі біз едік. Абақтыдан қашып шығып, жан сауғалап отырысымыз мынау. Ел қайда, жұрт қайда, бала-шаға бауыр қайда?» [2, 64-б.].

Драматург артық сөз жоқ, артық әрекет жоқ, ХІХ ғасырдағы қазақ жағдайын, тынысын дәл береді.

Д. Исабеков бұл драмасында ХІХ ғасырдан алынған сахналық жағдайлар арқылы адамгершілік туралы, гуманизм туралы өз ойын оқиға арқылы бере білудің үлгісін көсеткен.

Драматург – Балуан Шолақ пен ақын М. Жұмабаев өмірінің ақиқаты мен тарихи жағдайлар ақиқатын драмалық түрде қайта тірілтуге ерекше көңіл бөлді.

Балуан Шолақ туралы пьесада да, ақын М. Жұмабаев туралы пьесада да Д. Исабеков жеке тұлға өмірімен тарихи жағдайларды сабақтастыра, бір-біріне өзек ете отырып, шиеленісті оқиғаны дамытады. Мұндай жағдайларда драмалық сөз ерекше стереоскопиялық сипатқа ие болады. Көрермен дәуірдің драмалық сипатына қанық болады және әр кейіпкердің жеке өмірімен тереңірек танысады.

Д. Исабеков пьесасында кейіпкерлерді сипаттаудағы жағдайлардың шындығы мен психологиялық ақиқат қоса өріліп отырады. Драматург ұлт тарихында белгілі тұлғалар өмірін суреттейді, сол арқылы ұлт басындағы түрлі жағдайларды көрерменге көрсетеді.

Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасында біз ХІХ ғасырда өмір сүрген жаратылысы бөлек ерекше өнер иесі Балуан Шолақ өмірінің, сол арқылы қазақ тіршілігінің тынысын сезінеміз. Психологиялық шиеленісті драматург қазақ даласына реті келсе еппен, келмесе күшпен орыстарды қоныстандыру кезінде туындаған интригадан шығарып отырады.

Атбасар уезінің бастығы Терентий Дьякович Долгонос, оның жұбайы Елизавета, Ақмола уезінің оязы Троицкий оның әйелі Екатерина, цирк директоры Трофимовтардың сәні, салтанаты келіскен, Қарағай, қызыл қайың, тал аралас үлкен аумақта салынған Долгонос үйіндегі мәдениетті бас қосу, олардың «сүйікті отаны Россияның ұлы державаға айналуы үшін» қайта-қайта бокал көтеруі, бау-бақшаның ішіндегі зәулім үй, сәнді қонақ бөлмелер, бай қонақасы, тәкаппар Елизавета, Ақмола уезінің оязы Троицкий оның әйелі Екатерина – мұның бәрі керемет маскарад. Әдептіліктің артында менмендік, қазақтарды менсінбейтін кеудемсоқтық, империялық озбырлық жатыр. Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасындағы іс-әрекеттің даму ерекшелігі – көрермен әрдайым тарихи халықтық бұлқынуды көрсетеді. Оқтан шапшаң, оттан екпінді, ел еркесі, аруақты ер Балуан Шолақ тәрізді сегіз қырлы бір сырлы тұлғаның парасаты арқылы қазақтың ұлттық сипаттарын сахнаға шығарған. Балуан Шолақтың артында әрине қазақ тұр.

«Жаужүрек» пьесасында жерден айрылған халықтың қайғысы барынша сығымдалып, тығыздалып, авторлық идеяға бағынып, драматургия заңы бойынша іс-әрекет, оқиға шапшаң дамып отырады. Екінші актінде Балуан Шолақ өзінің көзқарастарының эволюциясымен, батыл әрекетімен алға шығады.

Бірінші актi Балуанның Қызылжар жәрмеңкесінде алып күш иесі, тумысынан күрес техникасын біліп туған, күрестің психологиясын да, тәсілін де жетік білген, балуандар күресінде жауырыны жерге тимеген қасиетіне ғажап әншілігі қосылып маңдайы жарқырап тұрған жұлдызды сәтінен басталады. Балуанның даңқы Атбасар оязы Т.Д. Долгоносның құлағына жетіп, Балуанды оязға шақыртады.

«Долгонос: Әңгіме қысқа. Сені балуандар мектебіне Омбыға оқуға жібереміз. Алты ай оқисың. Сонан соң циркте ойын көрсетіп, бүкіл әлемге таныласың.

Директор: Айына он бес сом жалақы төлейміз. Мұндағы әке-шешені де цирктің есебінен қарайласып тұрамыз.

Балуан: Ниеттеріңізге рахмет. Дәл қазір менің оқу қуып жүруге мұршам жоқ.

Директор: Аңгармай қалдың ба? Айына он бес сом! Бұл өңірде ондай жалақыны ешкім алып көрген жоқ. Біз сенің күшіңе риза болған соң сондай жалақы тағайындап отырмыз. Меніміше, ойланудың қажеті жоқ.

Балуан: Басқа уақытта ойланып көруге болар ма еді, кім білсін. Ал, дәл қазір ол ұсыныстарыңызды қабылдай алмаймын.

Долгоносков: Себең?

Балуан: Себебі сол – біздің ата қонысымызға переселендер құмырсқадай қаптап келе жатыр. Ел өз еркімен көшіпеген соң жендеттеріңіз ауылға өрт салды. Қазір ел ызғын-шугын. Жылау-сықтау. Ал сіздер мына жерде салқын сыра, сары қымыз ішіп мамыражай отырсыздар» [2, 26-б.].

Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасында кең ақыл, отты қайрат иесі композитор, сазгер Балуан Шолақтың табиғатын анықтайтын драмалық жағдайларды ашуға баса назар аударды.

«Балуан Шолақ туралы «Жаужүрек» деген пьесасы жер мәселесін, егемендік тақырыбын, ұлттық патриотизмді көтереді. Мысалы, халқын переселен орыстардан алып қалып, ауылын, елін, жерін қорғаймын деп он рет түрмеге түскен ұлы композитор, күрескер, патриот Нұрмағамбет Баймырзақұлы туралы шығарма». «Менің елімнен переселендер кетсін. Жерімді қалдырсын, қазақ қалай жерсіз жан бағады? Оларға жер керек», – деген кезде генерал: «Өй, өңшең надан қазақтар», – дегенінде Балуан Шолақ қарғып тұрып: «Сіз олай деменіз!», – деп орысша: «Когда Россия ходила без штанов, вслепись уже с увала государства Туран!», – дейді. Міне, осындай ойлы қойылымдарды бүгін ойлы көрермен жақсы қабылдайды» дейді драматургпен тығыз жұмыс жасаған режиссер Е. Обаев [7].

Пьесада кейіпкер, көріністер, детальдардың айқындылығы, мәнерлілігі ерекше рөл атқарады. Әр реплика мағыналы. Ол арқылы кейіпкердің психологиялық қасиеттерінің әлеуметтік негізі көрінеді.

Д. Исабековтің отты ақыл, кең қайрат иесі Балуан сезімдерінің иірімін, адамгершілік әлемін ашуды күрделі және қарама-қайшылықты тарихи оқиғалардың қозғалысы мен дамуымен байланыстырады. Бұл оқиғалар кейіпкерлердің жаны мен жүрегінен өтеді және олардың сезімдері мен ойларында моральдық серпілістер тудырады. Сезімге құрмет пен адалдық мәселесі, моральдық мәселелер өткір. Балқаш, Ғалия, Татьяна сезімдері шынайы, әрі нәзік.

Д. Исабековтің шеберлігі сол – пьесадағы әр көріністің өзіндік мәні және қызметі бар. Бұл көріністер сол дәуірдегі оқиғалардың дамуымен байланысты. Сондай-ақ бұл көріністер кейіпкерлер сипатына өзіндік бояу, өзіндік реңк береді. «Жаужүрек» пьесасында сахналық әрекет жан-жақты дамиды.

Пьесадағы хронотоп мәселесіне келсек, Д. Исабеков барлық көріністе XIX ғасырдағы қазақ өмірінің ұлттық белгілері айқын көрінетін нақты бөлшектерді дәл беріп отырады. Негізінде XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде кеңістік орыс әдебиетіндегідей дворяндар өмірі, шаруалар өмірі, әскерилер өмірі, қала халқының өмірі дейтіндей ерекше жіктелмейді. Солай болғанымен, бұл пьесада XIX ғасыр чиновниктері ояз отбасының түрлі сезімдерін, психологиясын береді. (Қызылжар жәрмеңкесі, ояз үйі, патсайы шапан, балуан Шолақтың үйі, казачий сотняның отряды, есік аузындағы сақшы және т.б.). Бастарына күн туған кездегі жағдайлары арқылы бар бет-бейнесін ашады. Жалпы кез келген драмалық шығармада (бұл оның жалпы қасиеті) әрекет орны шектеулі, тар. Жалпы драматургия заңы бойынша әрекет орны шектеулі болғандықтан пьесаның сюжеттік-оқиғалық дамуы да шектеулі болады. Мұндай жағдайда оқиғаның психологиялық жағына көп салмақ түседі. Оқиға орнының шектеулілігі оқиғаның психологиялық қырын терең талдауға мүмкіндік береді.

Іс-қимыл, әрекет орнының шектеулілігі Д. Исабековке табиғатты, тау, тас, қарағай суреттерін драмалық әрекетке қосуға мүмкіндік береді. Мысалы оқиға орнын көрсететін мына ремаркаларға назар аударайық:

«Көкшетау маңының қарағайлы алқабындағы қатпар тастардың түбінде Балуан мен Ақылбай отыр. Балуан үнсіз, Ақылбай жан-жағына алақтап қарап қояды» [2, 30-б.].

Немесе,

Оқжетпестің адам аяғы баспаған ұшар басы. Алыстан қарағанда төбесі аспан тірегендей аса биік боп көрінбесе де, аттылы адам үшін бұл араға жеткенше бір күншілік жол. Әзіз жанынан түңілген біреу болмаса жай пенде қия тастар мен құз жартастардан өтіп бұл шыңға көтеріле қоюы екіталай.

Селдір өскен шырша мен қызыл аршаның арасына үш адам келіп аялдайды. Олордың бірі – Балуан Шолақ, екіншісі – Ақылбай, үшіншісі – Татьяна.

Татьянаның қолы байлаулы, аузы таңулы» [2, 33-б.].

Табиғат суреттері арқылы автор оқиғаны дамытып отыр.

Драматургиялық еңбектерде шиеленіс, тартыстың ішкі және сыртқы екі түрі болатындығы айтылады.

Тартыстың ішкі түріне мыналар жатады:

Адамның өз ішіндегі, атап айтқанда, өзімен-өзі арасындағы тартыс. Мысалы, ақыл мен сезім арасындағы; парыз бен ар-ождан; нәпсі пен адамгершілік; сана мен санадан тыс; жеке тұлға және индивид арасындағы және т.б.

Тартыстың сыртқы түріне мыналар жатады.

1. *Персонаж бен персонаж арасында*

2. *Персонаж бен топтар арасында*

3. *Персонаж бен қоғам арасында*

4. *Топтар мен топтар арасында*

5. *Персонаж бен метафизикалық күш, яғни тылсым күштер арасында.*

Д. Исабековтің «Жаужүрек» пьесасындағы тартыс сыртқы тартыс, оның ішінде кейіпкер мен қоғам арасындағы тартыс деуге болады.

Қандай да болмасын ақын-жазушының шығармаларына тілдік тұрғыдан қойылар негізгі талап – олардың көркемдік деңгейі. Әдеби туындыны көркем дүние деп атау, ал оның авторын шынайы қаламгер деп тану үшін шығарма белгілі бір көркемдік талаптарға жауап беруге тиісті. Ал көркемдіктің өлшемі – қолданылған сөздің ойды бере алатындай орынды һәм бейнелі қолданыстарға ие болуымен тығыз әрі тікелей байланысты. Көркем ойды жеткізудің соған сай поэтикалық жүйесі қалыптасады. Мұндай көркем жүйенің әр авторға тән өзіндік сипаты болады. Мәселен, кейбір қаламгерлер шығармаларында теңеу мен эпитеттер, кейбір ақын-жазушыларда ауыспалы мағынадағы поэтикалық құралдар, үшіншілерінде синтаксистік айшықтаулар көбірек кездеседі. Д. Исабеков шығармаларының тілінде эпитет, теңеу, метафора, инверсия, қайталау, тұрақты тіркестер сияқты поэтикалық құралдар мейлінше көбірек қолданыс тапқан.

Әрине Д. Исабековтің пьесалары тілінің көркемдік ерекшелігін барлық шығармаларынан көруімізге болады. «Дулат драматургиясына тән жақсы қасиет – оның халықтық колоритке, ұлттық мінез тегершіктеріне молынан назар аударатындығы. Диалогтарының оралымдығымен, юморға жомарт тапқыр тілімен дараланып жатады. Үлкен әлеуметтік сыр-сипатқа ұласар соқпалы да ойлы, тұлғалы, тұрлаулы қаһармандардың күрделі жан дүниесін жарқырата жайып салуға лайық шоқтықты драмалар тудыруға құмбыл. Қай пьесасын алып қарамаңыз – өзегі бүгінгі замандастарымыздың моральдық-этикалық кескін-келбеті» [8, 67-б.] – деген болатын замандасы Ә. Сығай.

Д. Исабеков шығармаларында, оның ішінде «Жаужүрек» пьесасында көркемдік, бейнелілік тудыратын сөздердің ең үлкен тобы – эпитет сөздер. Кезінде А. Байтұрсынов «Бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсерлік етіп айтуынсыз келгенде, ол нәрсенің

атына айқын көрсеткендей сөзді қосып айтамыз» [9, 155-б.] деп жазған. Эпитет, яғни, айқындау – көркем шығармаларда ақын, жазушы, драматургтер жиі қолданылатын тәсілдердің бірі. Айқындау кейіпкердің жан дүниесін ашуда, психологиясын беруде, сыртқы кескін келбетін суреттеуде маңызды қызмет атқарады. Портрет, сыртқы бейне және оның детальдарын жасау, образдарға мінездеме беру, образдардың көңіл-күйін, ішкі сезімдерін, эмоциясын бейнелеу үшін, идеяны кемел жеткізу үшін драматург Д. Исабеков эпитеттерге сүйенеді.

Прозада, поэзиядағы тәрізді драматургияда да жиі қолданылған көркемдегіш тәсілдердің бірі – айқындау. Айқындау немесе эпитет – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Метафора, символ, метонимияны қолдану қаламгерлердің көркем ойының астарлап беру тәсілімен, идеяны беру шеберлігімен байланысты болады. Айқындауды қолдану қаламгердің байқампаздығын аңғартады.

Эпитет арқылы тіркестер жасау Д. Исабеков негізінен адамның түр-түсін, заттың ерекше белгісін беруде де эпитеттер көп пьесасында қолданылған. Мәселен, *түлкі бикеш, әуесқой сезім, мәдениетті адам, еркімді алды, есуас әйел, ішкі шер, құдайы көрші, ұлы драматург, гажайып пьеса, құдіретті тіл, жыртық бәтеңке, малына киінген, жас қарға, зор үніңмен, әсем дауыс, ай мүйізді, ор киік, желден жүйрік тұлпар, бетіңді күйдіретер ыстық жас, шерлі күн, ызалы көздер, кекті көздер, алтын жеңешем, асыл ағам, қыршаңқы мінез, қыршаңқы тіл, ұлағатты ұрпақ, алыпқашты сөз,*

Д. Исабеков белгілі бір эпитеттерді бірнеше рет қайталай қолдана отырып та бейнелілік тудырады: Эпитеттер драматург шығармаларында төрт түрлі жолмен жасалады:

1. Сын есімдер ешбір жұрнақсыз түбір күйінде тұрып, зат есімнің сипатын, сынын айқындайды. Мысалы: *жас қарға, шерлі күн, асыл ағам, қалың ағаш, жарық жұлдыз, есуас әйел, ұлы драматург, жыртық бәтеңке, гажайып пьеса, жас ақын, зор үніңмен, әсем дауыс, ай мүйізді, ор киік, құдайы көрші, сезімтал жүрек, алтын жеңешем, асыл ағам, жас жүрек, т.с.с.;*

2. Зат есімнен сын есім тудыратын жұрнақтар арқылы. Мысалы: *мәдениетті адам, ішкі шер, құдіретті тіл, шерлі күн, ызалы көздер, кекті көздер, қыршаңқы мінез, қыршаңқы тіл, ұлағатты ұрпақ, алыпқашты сөз, т.с.с.;*

3. Заттың не құбылыстың айрықша белгісін көрсететін сөздер ретінде етістіктер де қолданылады. Мысалы: *қаңқулаған қаз, жүгірген аң, майысқан гүл, тозған аспан, т.с.с.*

4. Бейнелі эпитеттер, біріншіден, кейіпкердің келбетін, портретін, өзіндік ерекшелігін нақты, дәл көрсетуге қызмет етеді; екіншіден, кейіпкердің көңіл-күйін, ішкі жан сезімін ашады. Эпитеттердің құрылымдық жағына келсек, сын есімнен, кейде зат есімнен жасалынған эпитеттер көп кездеседі. Мысалы: *желден жүйрік тұлпар, бетіңді күйдіретер ыстық жас, т.с.с.;*

Драматург Д. Исабеков пьесаларындағы эпитеттердің стильдік мәніне көңіл аударсақ, эпитеттер бірде кейіпкердің кескін-келбетін, бет пішінін, сыртқы көрінісін, тұлғасын, портретін беру үшін қолданса, бірде кейіпкер мінез-құлқын, көңіл-күйін, ішкі сезімін ашу үшін таптырмас тәсіл ретінде пайдаланылады.

Эпитет негізінен теңеумен бірлесіп әрекет, қимыл заматтарын сезімдік экспрессияға толтырып өрнектеуге қызмет етеді. Жазушының тілдік қоры мол. Көнерген сөздерді тірілту, жергілікті халық тіліндегі тосын оралымдар тілдің әр салалы этномәдени, танымдық қызметіне елеулі үлес қосады. Бұл ретте еркін, шашып таратуға жорта құлық қойылмайтын немесе саналы түрде жаңа сөз жасайтын постмодернистік стильде гөрі классикалық реализм нақыштары басым.

Сөз әсерлігі тыңдаушыны ұйытып, өзіне тарту екі нәрсеге қатысты болып келеді: біріншісі, сөзді сөйлеген кезде құлаққа жағымды, лебізді, үнді етіп, дауыс кідірісі мен дауыс күшін дұрыс қойып айтуға байланысты болса, екіншісі, сөзді өз мағынасынан сәл өзгертіп, келтірінді мағынада жұмсаумен ұштасады.

Тұрақты сөз тіркестер, метафора, эпитет, теңеу, метонимия, мақал-мәтел, синоним, антоним, омоним, даналық сөздер тәрізді көріктеу тәсілдерін драматург пьесада тиімді, орнымен қолданады.

Драматург Д. Исабеков «Жаужүрек» пьесасында тұрмыстық жайларды, жеке құбылыстар мен заттарды оқырман сезіміне әсер етерліктей етіп береді. Драматург тек айқындау эпитеттер емес мақал-мәтел, тұрақты тіркестерді орнымен қолданады. Мысалы:

«Дауыс: *Ішсе тамаққа, кисе киімге жарымай жүрген қара табан қу кедей Баймырза әулетіне құдай бере салды деген осы!*» осындағы «*Ішсе тамаққа, кисе киімге жарымай жүрген қара табан қу кедей*», «*жаман иттің атын Бөрібасар қояды*», «*намысын жыртытым*», «*түс көргендей*» деген фразеологизмдер, «*шымыр, келісті, келбетті жігіт*», «*көзден гайып болды*», «*жүрегіме өшпестей шоқ тастап кетті*», «*тағат таппай*», «*көппен көрген ұлы той*», «*көзімді тарс жұмып*», «*құмырсқадай қаптап*», т.б. тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді молынан қолданған. Драматург ұлттық тілдің бай қазынасын шебер пайдаланған. Әр сөз, әр сөйлем, әр бөрім, тұтас шығарма көркем тілмен өрнектелген. ХІХ ғасырдағы киім үлгілерін, тұрмыстық заттарды суреттегенде сөздік қорды шебер қолданады. Фразеологизмдер – пьеса тілін жандандырып, астарлап бейнелеу, суреттеуде маңызды қызмет атқарып тұр. Фразеологизмдердің стильдік бояуы күшті, экспрессивті мүмкіншіліктері әлдеқайда мол.

Сондай-ақ драматург «*үстінде ақ ботаның түбітінен, қара ала патсайымен өңірін, етегін әдіптеп, жағасына төрт елідей құндыз ұстаған қынама бел қамзолы бар жасыл жібектен тыстаған, оң жақ құлағын жымқыра киген ақ бұйра жекей тымағы бар, аяғында өкшесі биік қазақы үлгідегі «Қосай-калош» киген жігерлі жігіт*», «*айдай сұлу көркі*», т.б. – айқындау, эпитеттерді қолданады. Бұл қолданыстар пьеса идеясын беруде, кейіпкерлерді сомдауда, портрет жасауда маңызды қызмет атқарып отыр.

Қорытынды

Д. Исабеков драматургиясы – социалистік реализмнің идеялық эстетикасы жасаған шаблондар мен стандарттардан озық тұрған жанды, көп өлшемді, көп қырлы көркем әлем. Жалпы Д. Исабеков драмалары қақтығыстардың өткірлігімен, оқиғалардың маңыздылығымен және кейіпкердің жеке басына тән сөйлеу сипатымен ерекшеленеді. Драматург шығармалары ішінен көркемдік ерекшелігі жағынан, эстетикалық-философиялық, сюжеттік-композициялық құрылымы тұрғысынан оқшау тұратын бұл пьесаны қазақ әдебиетіндегі озық шығармалардың бірі ретінде зерделеуге болады. Жоғарыда біз талдаған «Жаужүрек» драмасы да жанр шарттарына толық жауап бететін, идеялы, көркемдігі жоғары болғандықтан Санкт-Петербург, Лондон көрермендері жақсы қабылдаған шығарма.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Біләл Е. «Жаужүрек» драмасы Лондонда сахналанды. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.qazaqtimes.com/a>
2. Исабеков Д. Өрілген өмір өрнегі. – Астана: Нұр-Астана, 2012. – 568 б.
3. Нұрғали Р. Драма өнері. – Алматы: Арда, 2009. – 592 б.
4. Сұлтанова Б. Мифтік көркем ойлау жүйесіндегі атамекен, туған жер, құтты қоныс ұғымдары // VI Халықаралық Түркі Әлемі Зерттеулері симпозиумы. – Баку. – 13–15 маусым, 2019 ж.
5. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2018. – 335 б.
6. Абай. Толық шығармалар жинағы. – Алматы: Мектеп, 2003. – 248 б.
7. Обаев Е. Исабеков әлемі // Қазақ әдебиеті. – 10.11.2017. – № 47.
8. Сығай Ә. Театр тағылымы. – Алматы: Өнер, 2013. – 200 б.
9. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2012. – 310 б.

10. Сұлтанова Б.М. Қазақ драматургиясы және оның сыны (1920-жылдар): Монография. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2017. – 208 б.
11. Каримова Г. Қазіргі қазақ драматургиясы және оны оқыту әдістемесі: филос. док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2016. – 177 б.

REFERENCES

1. Bilál E. «Jaýjúrek» dramasy Londonda sahnalandy. [Elektronды resýrs]. URL: <https://www.qazaqtimes.com/a>
2. Isabekov D. Órilgen ómir órnegi. – Astana: Nur-Astana, 2012. – 568 b. [in Kazakh]
3. Nurǵalı R. Drama óneri. – Almaty: Arda, 2009. – 592 b. [in Kazakh]
4. Sultanova B. Miftik kórkem oılay júesindegi atameken, týǵan jer, qutty qonys úǵymdary // VI Halyqaralyq Túrki Álemi Zertteýleri simpozıýmy. – Baký. – 13–15 maýsym, 2019 j. [in Kazakh]
5. Shárip A. Qazaq poeziyası jáne ulttyq ideia. – Almaty: Bilim, 2018. – 335 b. [in Kazakh]
6. Abai. Tolyq shyǵarmalar jınaǵy. – Almaty: Mektep, 2003. – 248 b. [in Kazakh]
7. Obaev E. Isabekov álemi // Qazaq ádebieti. – 10.11.2017. – № 47. [in Kazakh]
8. Syǵai Á. Teatr taǵylymy. – Almaty: Óner, 2013. – 200 b. [in Kazakh]
9. Baitursynov A. Shyǵarmalary. – Almaty: Jazýshy, 2012. – 310 b. [in Kazakh]
10. Sultanova B.M. Qazaq dramatýrgıyası jáne onyń syny (1920-jyldar): Monografiya. – Almaty: QazMemQyzPÝ, 2017. – 208 b. [in Kazakh]
11. Karımova G. Qazirgi qazaq dramatýrgıyası jáne ony oqytý ádistemesi: filos. dok. (PhD) ... dis. – Almaty, 2016. – 177 b. [in Kazakh]